

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ HISTORY OF UKRAINE

Ф.Г. Турченко

“ХАРКІВСЬКИЙ ПРОЕКТ” МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО

На початку 1899 р. Микола Міхновський переїхав з Києва до Харкова і надовго пов’язав із цим містом своє життя. У статті “Останні роки у Києві (Фрагмент з біографії Миколи Міхновського)” ми зазначили: “Доводиться лише гадати, чи це був його свідомий вибір, – складова молодіжного проекту радикальних українських патріотів, чи сюди привела його Доля” [1.-С.64-65]. Дана стаття присвячена першим рокам перебування Міхновського у Харкові і охоплює період від його появи у столиці Слобожанщини 1899 р. до початку революції 1905 р. Як і інші періоди в житті Міхновського, цей представлений у літературі фрагментарно і суперечливо. А між тим, він чи не найзмістовніший в його житті. До Харкова Міхновський приїхав, коли йому було 26 років. Позаду – дитинство, навчання у Київському університеті, робота в українській студентській громаді Києва, київській філії “Братства тарасівців”, становлення його як лідера та формування самостійницьких ідеалів, початок адвокатської кар’єри, нещасливе кохання і переїзд до Харкова*. З ним були надії, сподівання і величезна нереалізована енергія.

Деякий час пішов на влаштування на новому місці. Спершу Міхновському довелося нелегко. Треба було доводити безпідставність звинувачень на його адресу, а за дозволом на ведення адвокатської практики Міхновський вимушений був їхати у столицю імперії – Петербург. Про це у листі до Бориса Грінченка від 9 травня 1899 р. він пише так: “Коли б Ви мене спитали, як я на новому себе місці почуваю, я б відповів, лаштуюся! А коли влаштуюся? Не знаю. Нині саме їду до Петербурга...” [2.-С.95]. Взагалі друга половина 1898 – початок 1899 рр. наповнені поїздками Міхновського, за яких його безпосередні уявлення про Україну, її географію, населення і економічне життя розширювалися і збагачувалися. Якщо раніше йому доводилося спілкуватися, головним чином, з жителями Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, а також з галичанами і буковинцями, то тепер він поринув у південноукраїнську, слобожанську і східноукраїнську мовно-етнічну стихію. Є свідчення того, що після скандалу у Києві, влітку 1898 р. Міхновський відвідав Одесу, де мешкали відомі в українських колах самостійники І. Липа, І. Луценко та інші. А навесні 1899 р. він був у Донбасі. Враження Міхновського про цей край були суперечливими. Так, у цитованому вже листі до Бориса Грінченка він пише: “...Тільки що вернувся з Луганського. Як бачите, уже їжджу, а що виїжджу? Можу лише сказати, що мені відкрилися нові перспективи і я познайомився з тими частинами нашої землі, про які не мав ніякого розуміння. Тут панує капітал, тут розвинена промисловість, тут будуються нові форми життя!.. Але й тут ми засуджені на смерть!

О! Тая свідомість!” [2.-С.95].

Врешті-решт у Харкові – центрі Слобідської України йому вдалося знайти роботу – спочатку працював помічником присяжного повіреного, а потім став адвокатом,

* Ці сторінки життя Міхновського описані нами у статтях, опублікованих у IX, X і XIV випусках “Наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету”.

відкривши власну юридичну контору. Адвокатська практика забезпечувала йому пристойний життєвий рівень. А його кваліфікація не викликала сумнівів ні у колег, ні у клієнтів. Олександр Коваленко, один з активних діячів Харківської студентської громади, пізніше писав, що у Харкові Міхновський “мав репутацію видатного адвоката” [3.-С.88]. Інший сучасник Міхновського Петро Станіславський (його батько був головою Ради присяжних повірених округу Харківської судової палати, а сам він вів адвокатську практику у Харкові одночасно з Міхновським), посилаючись на оцінки батька і маючи власні враження, характеризував молодого адвоката-українця як “дуже здібного, темпераментного криміналіста-захисника” [4.-С.70].

Свідченням цього була участь Миколи Міхновського у роботі Харківського юридичного товариства при Харківському університеті, досить авторитетної громадської організації, в якій працювали відомі харківські вчені. Бути учасником засідань цього товариства означало мати визнання в науковому середовищі. У документах зафіксована участь Міхновського у засіданні товариства 2 листопада 1902 р., на якому обговорювалася доповідь приват-доцента В. Устинова “Ідея національної держави”. Доповідач пропонував скинути “ланцюги і лещата” національної ідеї, яка, на його думку, віджила свій вік, поступаючись місцем загальнолюдським засадам єдності і солідарності. В обговоренні виступили М.О. Максимейко (майбутній член-кореспондент Всеукраїнської Академії Наук), М.П. Чубинський (один з тих, хто у майбутньому заклав статутні основи діяльності юридичних установ Всеукраїнської Академії Наук). Міхновський належав до тих членів товариства, які в дискусії відстоювали думку, що національна ідея ще не втратила свого значення, а національний рух за своєю природою є демократичним (тобто прогресивним), а не буржуазним (тобто реакційним), як стверджував доповідач [5.-С.210-214].

Про високий громадський авторитет Міхновського свідчить також той факт, що він, як здібний і кваліфікований правник, невдовзі після переїзду до Харкова був обраний гласним міської думи. Для зросійщеного Харкова це була неабияка подія.

За досить короткий час Микола Міхновський став одним з найвідоміших і популярних у всьому регіоні адвокатів. Він брав участь у багатьох процесах. Через деякий час після переїзду до Харкова він, наприклад, був запрошений захисником у “процесі Алчевського” (справа співробітників мільйонера Алчевського, який після банкрутства фірми покінчив життя самогубством). На цьому процесі Міхновський виголосив блискучу за формою і змістом промову, де доводив, що звинувачувані не є злочинцями [6.-С.38-39].

Були випадки, коли Міхновський виступав адвокатом у судових процесах над членами нелегальних українських партій і організацій. Але найчастіше йому доводилося виступати на захист селян. За це від своїх колег, які працювали з багатими клієнтами, він одержав прізвисько “адвокат голодранців”. Особливо часто лунали його захисні промови на процесах над селянами 1902-1903 рр., коли у Харківській і Полтавській губерніях спалахнули селянські повстання. Очевидці стверджували, що Микола Міхновський у суді прагнув говорити українською мовою і щоразу для обґрунтування порушення закону про державну російську мову і клопотання вживати українську наводив подібні аргументи – різне значення однакових слів для росіянина і українця: луна – місяць, эхо; місяць – частина року і т.д. Цим він наочно підкреслював очевидну реальність – існування в Україні людей з окремою, відмінною від росіян мовою і культурою – українців. Нерідко Міхновського притягали до дисциплінарної відповідальності за порушення мовного режиму у суді і навіть загрозували виключенням з адвокатури [4.-С.70]. Однак до цього не дійшло. Міхновський продовжував уперто стояти на своєму. Владні чиновники змушені були дивитися на це

крізь пальці, зокрема ще і тому, що клієнти Міхновського – українські селяни просто не розуміли, про що йшлося.

Але найголовніше – Міхновський одержав у Харкові широку аудиторію студентської молоді, яка стояла в опозиції до старших українофілів і прагнула до активних політичних дій з метою створення національної політичної партії. Сергій Шемет так змалював цю ситуацію: “У Харкові Міхновський не довго залишався без громадської і політичної роботи... Гурт свідомих українців старшого віку був зовсім малий, та й ті, здається, не були організовані і ніякої української пропаганди не вели. Це, до певної міри, сприяло самостійницькій пропаганді” [7.-С.7].

До Харкова Міхновський приїхав досить відомим у колах української інтелігенції Наддніпрянщини і Західної України громадсько-політичним діячем, переконаним самостійником. Йому вже було 26 років, і за його плечима був багатий досвід роботи в київській філії “Братства тарасівців” і студентських гуртках столиці України. У своїх спогадах Юрій Коллард так оцінював роль Миколи Міхновського і його вплив на харківську молодь: “Міхновський став ідеологом української думки в Харкові, дуже цікавився молоддю й зробився зв’язковим між тією молоддю і старшим українським громадянством. ...Його вплив на українське громадянство був колосальний. Саме Міхновський у значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму” [8.-С.51].

Політичні опоненти і противники Миколи Міхновського пізніше заперечували його вплив на українську громадськість Харкова. Так, Дмитро Антонович у “Заввагах на спогади Ю. Колларда” писав: “Широких зв’язків М. Міхновський не мав, отже, не міг бути зв’язковим. ...Роллю М. Міхновського перебільшено” [9.-С.73]. Як бачимо, точки зору протилежні. Для наближення до істини звернемося до додаткових джерел. Спогади Х.О. Алчевської, К. Серебрякової-Антонович (дружини політичного опонента Міхновського Дмитра Антоновича), О. Коваленка та інших свідчать, що Микола Міхновський таки підтримував найтісніші зв’язки з відомими в Харкові членами української громади. Серед них – Христина Данилівна і Христина Олександрівна Алчевські (мати і дочка), професори вищих навчальних закладів М. Сумцов, Зайкевич, Пильчиков, Максимейко, художники Сергій Васильківський, Шпажицький, учителі, службовці, не говорячи вже про студентську молодь.

Так, українська поетеса Х.О. Алчевська у листі до Ольги Кобилянської писала: “Українські тенденції я завжди мала, але вживати нашу мову в суспільстві почала лише за три роки, коли з’явилася для мене нагода зустрітися з нашими харківськими патріотами – шановними д.д. Г. Хоткевичем та М. Міхновським” [10.-С.415]. Катерина Серебрякова-Антонович, заперечуючи своєму чоловікові, так характеризувала вплив Міхновського на молодь: “Ми, молодь, відчували себе українцями і ясно, що такі люди, як М. Міхновський, були небезпечні для батьків, що так батьки всіма силами старалися зменшити їхній вплив на молодь. А вплив був, ясно, дуже великий, тому що все, що досі було стихійне, тепер набирало логіки й робилося зрозуміле, робилося необхідне, заповнювало життя ідеалами, без яких не можна жити...” [11.-С.6].

Слід зазначити, що, переїхавши до Харкова, Міхновський зберіг усі зв’язки, які мав в українському середовищі в київський період свого життя. Так, документально встановлено, що у Харкові, як і у свій час у Києві, він продовжував листуватися з Іваном Франком, Борисом Грінченком, Михайлом Грушевським [2.-С.91-104], а у серпні 1901 р. Міхновський у товаристві Івана Франка і Леся Кульчицького відвідав Лесю Українку, яка лікувалася у санаторії в Карпатах [12.-С.299-300]. Лише ці факти (а немає сумніву, що їх перелік можна продовжувати) дають підставу стверджувати, що Д. Антонович

свій висновок зробив на неперевіреній інформації або ж ставився до Міхновського відверто упереджено.

Вражає енергійність, з якою Микола Міхновський досить швидко завоював авторитет серед української громадськості Харкова. За даними, наведеними у спогадах Ю. Колларда, вже на початку 1900 р. під його проводом харківська студентська громада влаштувала святковий концерт, присвячений столітньому ювілею поеми І.П. Котляревського “Енеїда”. Міхновський умовив професора Харківського університету М.Ф. Сумцова, відомого українського фольклориста, літературознавця і етнографа, на роль офіційного розпорядника концерту, на що той із вдячністю погодився. У концерті брала участь українська театральна труппа М.Л. Кропивницького, що саме тоді гастролювала у Харкові, співав Іван Алчевський – на той час студент університету, а пізніше – відомий соліст-тенор імператорської опери. Цей концерт став важливою подією у культурному житті зросійщеного міста [13.-С.52].

Після переїзду до Харкова Міхновський з ентузіазмом включився в роботу Харківського товариства поширення в народі грамотності. 9 квітня 1901 р. на загальних зборах товариства з доповіддю “Видавництво книжок українською мовою” виступив голова видавничого комітету, професор Д. Багалій. Зі своїм рефератом виступив і М. Міхновський, продовжуючи думку Д. Багалія, що причиною низького рівня освіти в Україні є викладання предметів у школах російською мовою. “Дитина чує незрозумілу їй мову, – говорив Міхновський, – книжки наповнені нічого незначущими для розуму і серця словами і образами. Читання не дає дитині ніяких радощів, бо вона не може здогадатися, що “телега” це віз... Якщо вчитель не побоїться, то він зробить переклад... Вчитель скоїть злочин, бо інспектори народних шкіл звільняють вчителів від посади за пояснення дітям уроку на малоросійській мові”. Міхновський, спираючись на авторитет видатних педагогів, пропонував вихід: “Ввести початкову освіту в народних школах Півдня Росії на українській мові, рідній для населення краю” [14.-Ф.200.-Оп.1.-Спр.251.-Арк.108зв.,111].

Про обидва виступи на зборах товариства стало відомо українській громадськості. Львівський “Літературно-науковий вісник” назвав ці виступи “ новою ерою в житті Харківщини”: “Нема що сказати про те, який важливий крок зробив Харківський комітет грамотності. Зостається тільки радіти з того та побажати, аби його заходи перейшли найскоріш у життя, та щоб столиця Слобідської України стала знов осередком українського руху” [15.-С.2].

Не викликає сумніву, що Міхновський від самого початку був досить авторитетним і в колах старших українофілів, і у студентському середовищі. Своєю поведінкою, яка включала обов’язкове використання української мови у приватному житті і на службі, популяризацією українських книжок, участю в організації українських вечорів і театральних спектаклів, бесідами з окремими членами студентської громади і групами студентів, він, за словами Ю. Колларда, “крок за кроком прищеплював нам дух революційності саме в національній справі, і під його впливом Харківська українська студентська громада в особах найбільш активних її членів прийшла до переконання про потребу заснувати революційну партію під гаслом українських політичних домагань” [13.-С.46].

Необхідність створення української партії на рубежі XIX-XX ст. відчувалася в українському молодіжному середовищі Харкова особливо гостро. До того ж, саме у Харкові для цього склалися сприятливі умови. Про це вже було сказано у нашій попередній статті про Миколу Міхновського. Додамо точку зору ще одного фундатора цієї партії – Дм. Антоновича, який у статті, присвяченій студентським рокам Івана Стешенка, писав: “Тільки на свіжішому повітрі Харкова в стороні від культурницько-аполітичних українських кіл, з одного боку, без позиції кінцевого поєднання під

драгоманівським впливом з руською молодіжжю в політичній роботі, могла зародитися й справді появилася перша політична українська партія наших часів – РУП. Основателі її пережили у Києві процес дев'яностих років, емігрували від нього на безтрадиційне на той час поле у Харкові, заклали там Револьюційну українську партію, до якої потягнулися думки і симпатії української молодіжі з Києва” [16].

Як бачимо, серед причин утворення української партії Антонович називає і нагальну необхідність виведення з-під російського політичного впливу української молоді. Прагненням відсепарувати український рух від політичних устремлінь російських революціонерів, які “почували себе в Україні, як і по всій території Російської імперії, як у себе дома”, пояснює обставини виникнення РУП і Олександр Коваленко. “Треба було думати й про те, щоб ті партії (російські. – Ф.Т.) не монополізували революційної пропаганди в Україні і щоб у слушний час український нарід виступив під гаслами провідних кіл української інтелігенції, а не під тими, що мали марку “Made in Moscow” [2.-С.92]. До такого висновку підштовхували і загальноросійські студентські заворушення початку 1899 р., в яких студенти-українці брали найактивнішу участь. Про це збереглися переконливі свідчення [13.-С.56-57]. Але кожен з них діяв “сам по собі”, як учасник загальноросійського студентського руху. Суто українські вимоги у студентських виступах не звучали. Як організаційні структури, українські студентські громади в студентських заворушеннях участі не брали. Для керівництва масовим рухом була необхідна політична партія.

Утворення Української революційної партії Дмитро Антонович датує 29 січня 1900 р. Цього дня відбулася нарада чотирьох членів Харківської студентської громади – Д. Антоновича, Л. Мацієвича, Б. Камінського та М. Русова, на якій було прийняте рішення про утворення законспірованої й організаційно відособленої від Харківської студентської громади політичної партії. Через тиждень, 5 лютого, ініціативна четвірка організувала розширене засідання, на якому присутні висловили згоду взяти участь у створенні партії. Тому деякі автори датою утворення РУП вважають 5 лютого.

Утворення першої української політичної партії було в історії України надзвичайно важливою подією, тому причетність політиків до цієї події, незалежно від усіх інших обставин, забезпечувало їм високий історичний рейтинг. Особливо сприйнятливо ставилися до оцінки участі у визвольному русі ті з українських політиків, які після поразки Української революції опинилися в еміграції і жили минулим. Миколи Міхновського серед них не було, і своїх мемуарів він не залишив. Про його роль в утворенні РУП писали інші. Писали по-різному, в залежності від політичних поглядів, особистих симпатій, своєї обізнаності, порядності і просто стану пам'яті. Тому відтворювати цей процес на підставі спогадів одного з мемуаристів, навіть найобізнаніших, звичайно, малоперспективно. Необхідно враховувати, по можливості, широкий спектр оцінок, суджень і просто здоровий глузд.

Саме до такого висновку підштовхують думки мемуаристів щодо оцінки участі Міхновського в утворенні РУП і розробці її програмних документів. На установчих зборах РУП виникла ідея надрукувати, як згадував у своїх споминах учасник зборів Ю. Коллард, “щось програмове”. Було вирішено звернутися до Миколи Міхновського [8.-С.72-74]. З цією пропозицією прийшов до нього через два дні після зборів сам Дмитро Антонович.

Антонович наприкінці 30-х років, майже із сорокарічної історичної дистанції, описав цю зустріч. Міхновський, за його словами, поставився до факту заснування РУП скептично й програмову брошуру “взявся написати неохоче, волів, щоб її видав хтось інший” [9.-С.73].

Тут, як і у інших випадках, Дмитро Антонович висловлює думку, що досить контрастує з версіями інших мемуаристів. Але, з огляду на фігуру Антоновича, одного з

найактивніших організаторів РУП і авторитетного учасника українського визвольного руху, його оцінки користуються високою мірою довіри. До того ж, як вже зазначалося нами у попередній статті про Міхновського, Антонович сам запрошував його переселитися до Харкова. Версія Антоновича полягає у тому, що Міхновський до РУП не мав прямого відношення і всі факти, що свідчать про його участь у роботі цієї партії, мають випадковий характер. Зокрема, випадковою, з його точки зору, була участь Міхновського у розробці документів, що видавалися від імені РУП. Щодо програмової брошури, яка вийшла під назвою “Самостійна Україна” в 1900 р., то її написання було доручено Міхновському тому, що молоді члени партії, тоді ще студенти харківських вищих шкіл, не мали необхідної теоретичної підготовки і практичного досвіду, щоб створити такий документ.

Ця думка, на наш погляд, звучить непереконливо. Достатньо погортати сторінки підпільних видань РУП, брошур, відоzw, газет, листівок початку ХХ ст., щоб упевнитися, що молоді члени РУП були достатньо підготовленими теоретично, щоб написати для себе “щось програмове” і не звертатися з цим до сторонньої людини. Ймовірно, що Микола Міхновський був досить близьким радикальному студентському середовищу, яке без будь-яких сумнівів вважало його “своїм”. Катерина Антонович, зокрема, пише про стосунки з членами РУП: “Він... був тоді в дуже близьких приятельських відносинах з ними і навіть написав книжку “Самостійна Україна” на прохання і замовлення Д. Антоновича” [17.-С.107].

Міхновський виконав замовлення партії дуже швидко. Від читання брошури “Самостійна Україна” складається враження, що вона написана “одним подихом”. Важко повірити, що Міхновський був випадковим її автором, який писав доленосний для РУП документ “неохоче”.

Висловимо свою точку зору ще на одне питання, яке не має однозначної відповіді: чи обмежувалася участь Міхновського у створенні РУП написанням брошури “Самостійна Україна”? Частина мемуаристів і дослідників називає його фундатором (або одним із фундаторів) партії. Так, Євген Чикаленко у своїх “Спогадах” зазначає, що “заходами Міхновського М., Антоновича Д., Русова М. заснувалася перша революційна українська партія – РУП” [18.-С.317]. Марія Левицька, дружина відомого діяча українського руху Миколи Левицького, називає основоположниками РУП Миколу Міхновського та Дмитра Антоновича [19.-С.126]. Петро Мірчук взагалі вважає, що “за почином Миколи Міхновського основане 5 лютого 1900 р. на зборах основоположників нової політичної партії – Українську революційну партію”, що РУП – “задум М. Міхновського” [20.-С.21]. Список авторів, які висловлюють подібну точку зору, можна продовжити. Однак серед них не буде безпосередніх учасників зборів 29 січня і 5 лютого 1900 р., зокрема, Д. Антоновича і Ю. Колларда. Ці учасники установчих зборів організатором РУП Миколу Міхновського не називають. Дружина Дмитра Антоновича Катерина Антонович також вважає, що Микола Міхновський “не був членом РУП” [11.-С.7]. Подібні судження щодо непричетності Міхновського до утворення партії, її діяльності зустрічаються у багатьох авторів. Особливо чітко ця тенденція простежується у тих, хто у різні часи були політичними опонентами чи противниками Міхновського.

На наш погляд, уся сукупність обставин і фактів, пов’язаних з утворенням РУП, все-таки дозволяє говорити про безпосередню причетність Міхновського до цього процесу, хоча учасником установчих зборів і членом цієї партії він, очевидно, не був. Юрій Коллард, який детально описав процес утворення РУП, про місце Міхновського у цьому процесі сказав так: “Як людина значної ерудиції й гарячий патріот, він помагав у заснуванні РУП” [8.-С.152]. Зіновій Книш зазначив, що “до організації РУП М. Міхновський чи не найбільше спричинився” [21.-С.35].

Віктор Андрієвський сформулював позицію, яка дещо відрізняється від точки зору інших авторів і мемуаристів. Називаючи Міхновського “творцем і ідеологом” РУП, разом з тим погоджується, що її членом він не був. Причину він вбачав у політичних розбіжностях між Міхновським, з одного боку, та Д. Антоновичем і М. Русовим, які були фундаторами партії, з іншого. “Для людей, що ближче знали Міхновського, це цілком зрозуміло: М.І. Міхновський дуже добре знав тодішні настрої, обставини, а головне, людей, що РУП закладали. Для нього було ясно, що ані М. Русов, ані Д. Антонович, що вже пройняті соціально-класовим духом і доктриною, довго на позиціях “Самостійної України” не встоять” [22.-С.598-599]. На наш погляд, В. Андрієвський дещо перебільшує міру диференційованості в українському середовищі на початку ХХ ст. і ситуацію 1903-1904 рр. механічно переносить на 1900 р., на момент утворення РУП. Юрій Коллард у своїх спогадах стверджує, що Д. Антонович до 1902 р. “стояв на ґрунті національним, про що найліпше свідчить брошура “Самостійна Україна”, яка була видана з його ініціативи, інакше ця книжка світу не побачила б”. Коллард наводить приклади дискусій в РУП, у ході яких Антонович вів себе як націоналіст [8.-С.120].

У мемуарних джерелах і наукових дослідженнях наводяться дані про публічні виступи Миколи Міхновського, у яких він вперше виклав ідеї ще неопублікованої “Самостійної України”. Вважається, що вперше Міхновський виголосив зміст цього документа на святкуванні роковин Тараса Шевченка в Полтаві, а потім – у Харкові (відповідно, 19 і 26 лютого 1900 р.).

Першим був виступ у Полтаві. На святкування сюди прибули декілька чоловік з Харкова, у тому числі Д. Антонович, Л. Мацієвич і М. Міхновський. Серед інших молодих господарів-полтавців були семінаристи С.Петлюра і два племінники Міхновського. Ю. Коллард написав у своїх споминах про полтавський виступ коротко: “На це свято з Харкова приїхав дехто з наших громадян і Микола Міхновський, який там виголосив історичну промову на тему необхідності збройної боротьби за права українського народу... Промова мала величезний успіх” [8.-С.74]. Ще з більшим захопленням він описує почутий ним особисто виступ Міхновського в Харкові, зокрема, реакцію аудиторії на слова Міхновського “Ми хочемо єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань-річку”. “Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й на дві-три секунди в кімнаті стояла мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі” [8.-С.74-75]. Перший дослідник РУП Осип Гермайзе, посилаючись на публікації Володимира Дорошенка, члена Харківської студентської громади і одного з фундаторів першої української партії, пише, що Міхновський подав її програму (зміст “Самостійної України”) спочатку у своїй промові на роковинах Шевченка в Полтаві 19 лютого (старого стилю), а потім 25 лютого в Харкові [23.-С.60].

У світлі цих даних не зовсім зрозумілим здається судження Дмитра Антоновича, що “Самостійна Україна” ніколи прилюдно не проголошувалася і не обговорювалася”. Висловлюємо припущення, що промови Міхновського з викладенням змісту програми РУП не були санкціоновані молодими керівниками партії і він діяв з власної ініціативи. Це давало підстави Д. Антоновичу відмежовуватися від промови. Слід мати на увазі і ту обставину, що виступи Миколи Міхновського, зокрема в Полтаві 19 лютого, текстуально не співпадали з опублікованою пізніше “Самостійною Україною”. Це і зрозуміло. Документ був у стадії розробки. В. Дорошенко зазначив, що для друку “Самостійна Україна” готувалася в березні 1900 р. [23.-С.60]. До того ж Міхновський, блискучий оратор, часто імпровізував і ніколи не відтворював дослівно свої тексти. Слід враховувати також і ту обставину, що для викладення змісту всієї брошури потребувалося б багато часу – не менше години. Для цього необхідно було зібрати

спеціальні збори. На шевченківських вечорах в Полтаві і Харкові Микола Міхновський був одним з декількох ораторів, і для детального викладу змісту програми у нього не було часу. Але головне він, судячи з усього, сказав.

Промова у Полтаві була виголошена перед аудиторією в 60 чол. і витримана в дусі “Самостійної України”, що підтверджує не один її свідок. Зокрема, особливо рельєфно були викладені ті її місця, де говорилося про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Саме це викликало не лише схвалення молодіжної аудиторії, але й скепсис і гостру іронію представників старшого покоління. Юрій Коллард зафіксував це у своїх спогадах: “Він (Міхновський. – Ф.Т.) з таким великим запалом говорив про потребу терористичної акції та про бомби, що старий Олександр Русов, що був на зборах, іронічно спитався: ”Що це за артилерійський офіцер?” [8.-С.74]. Присутній на зборах сам Д. Антонович описав цей виступ ще яскравіше: “Успіх промова мала надзвичайний. Ентузіазм зборів піднісся до кульмінаційної точки, і тільки на обличчя О.О. Русова насунула чорна хмара. Чим частіше лунало слово “бомба”, тим прикрішим ставав вираз обличчя Русова. Коли Міхновський скінчив під вибух ентузіазму молоді, О.О. Русов звернувся до свого сусіда Костя Мацієвича і з досадою спитав: “Що це за офіцер артилерії?”. Кость Мацієвич, не зрозумівши зразу іронії, відповів: “Це не офіцер, це адвокат із Харкова”. – “А що ж він все бомби та бомби”. Характерно, що О. Русов спробував спростувати сказане Міхновським, однак його промова мала суто просвітянський характер і не викликала співчуття молоді.

Міхновський Русову не відповів. Мабуть, він розраховував, перш за все, на молодіжну аудиторію. Його розрахунок виправдався. Про промову харківського самостійника заговорили в усіх українських громадах. Вона стала додатковим фактором політизації українського руху.

“Самостійна Україна” [24.-С.8-19] була опублікована як брошура РУП і не містила, звичайно, посилання на авторство Миколи Міхновського. Але всі, хто її читав, а перед цим слухав його виступи (у тому числі і Д. Антонович), підтверджують, що автором “Самостійної України” був саме Міхновський.

Текст брошури починається з оцінки міжнародного становища, яке він характеризує, як “новий зворот в історії людськості”, початок акту “великої історичної трагедії”, яку він називає “боротьбою націй”. З тексту видно, що поняттям “боротьба націй” він охоплює широкий спектр явищ – як антагонізм між залежними націями та їх метрополіями, так і назріваючий воєнний конфлікт між європейськими імперіями. За переконанням Миколи Міхновського, “всесвітнє національне питання вже зовсім досягло, хоч і далеко стоїть від необхідного дійсного та справедливого розв’язання... Проте шлях до розв’язання єдино можливий... показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій би формі політичного верховенства воно не виявилось”. На цьому положенні “Самостійної України” варто зупинитися спеціально. Історичний прогноз щодо неминучої епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і будуть супроводжуватися появою нових незалежних держав, блискуче виправдався у ХХ ст. Ніхто з політичних опонентів Миколи Міхновського не спромігся на прогноз такої сили і точності.

Далі Міхновський характеризує становище українського народу, як “зрабованої нації”. Щоб підтвердити цю тезу, він наводить цілу низку конкретних фактів. Його аргументи ґрунтуються на знанні історії України й українсько-російських відносин. “...Українська нація платить “данину” не тільки матеріальними добрими, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців”, – зазначає Міхновський. Він робить висновок, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше становище, коли народ має умови для “нічим не обмеженої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого

матеріального гаразду”. Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: “державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”.

У контексті цієї загальної думки Микола Міхновський ставить питання: “...Чи визволення національне можливе для нас?”. Він дає ствердну відповідь, бо не знаходить ніяких підстав для виведення України за межі всесвітньо-історичної тенденції національної емансипації залежних народів. Навпаки, визволення України і набуття нею статусу незалежної держави для Миколи Міхновського не лише можливе, але цілком закономірне і навіть неминуче. Він відкидає думку про те, що український народ втратив здатність протестувати і “через те вже пізно відшукувати колишні права”. Він обґрунтовує цю свою думку, виходячи з урахування історичних обставин, що характеризували перебування України у складі Російської держави. Нагадуючи про Дорошенка, Мазепу, Кирило-Мефодіївське братство, Шевченка, селянські повстання 80-х років і т.д., Міхновський прагне переконати читача, що українці ніколи не погоджувалися зі своїм залежним становищем.

Для обґрунтування справедливості вимог українців щодо незалежності Міхновський звертається і до норм міжнародного права. Сучасне йому становище України він вважає лише “антрактом” в українській історії від акту 1654 р. “Антракт, власне, починається з 1654 р., коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією... Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов’язків по конституції 1654 року і поводитися з нами так, наче переяславська конституція ніколи не існувала...”. Звідси висновок, що й українці цілком вільні від обов’язків щодо Російської держави, які були взяті у свій час Хмельницьким. Обставини нашого власного існування, підсумовує Міхновський, “накладають на нас обов’язок розбити пута рабства”.

Жанр партійної програми вимагає аналізу можливостей і окреслення сил для вирішення поставленого завдання. Ці сили і можливості Міхновський прагне знайти в українській національній еліті, адже у всіх народів освічені верхи очолюють визвольні рухи. Однак українська історія склалася так, що українська еліта двічі відмовлялася від своїх національних коренів. Перший раз у XVI-XVII ст. вона перейшла на бік польської національності, розчинившись у ній, другий раз у XVIII-XIX ст. – злилася з російською. “Се були дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої-будь іншої нації”, – зазначає Міхновський. Зазначає цілком слушно. Історики, проводячи порівняльний аналіз визвольних рухів народів Центрально-Східної Європи, дійшли такого ж висновку. Та український народ у надзвичайно несприятливих умовах у XIX ст. зумів витворити нову, “третю” інтелігенцію. Їй належало взяти до своїх рук “стерно національного корабля”. Але, за переконанням Міхновського, вона виявилася не на рівні цієї історичної місії. Ця інтелігенція не наважилася йти шляхом Тараса Шевченка. Налякана його стражданнями, а почасти і прикростями, яких зазнали товариші Шевченка, вона відмовилася від боротьби і стала на шлях так званого “українофільства”. Микола Міхновський піддає “українофільство” жорстокій, нищівній критиці. Його суть він формулює такими словами: “Робім так, щоб ніхто, ніколи, нігде не бачив нашої роботи”. Міхновський не знаходить жодного слова для їх історичного виправдання: “...Сі покоління виплекали культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності. Сі покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українсько-національному ґрунті. Сі покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії.

Сі покоління самі назвали себе українофілами, себто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями... Між молодістю Україною і українофілами немає ніяких зв'язків”.

Ця критика, без сумніву, не в усьому справедлива. Внесок “українофільства” в українське національне відродження загальновизнаний. Не виключаємо, що і Міхновський це розумів. Але “українофіли” були головною перешкодою на шляху створення української політичної партії, а їх вплив на молодь все ще був значним. Тому без подолання цієї перешкоди український національно-визвольний рух не міг піднятися на новий рівень.

Себе і своїх однодумців Микола Міхновський також відносить до третього покоління української інтелігенції, але до тієї його генерації, яка називала себе “молодою Україною”. “Сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів”, – зазначається у “Самостійній Україні”. Саме ця генерація українців, за переконанням Міхновського, повинна стати на чолі визвольної боротьби українського народу. Саме від її імені прагне говорити Міхновський.

Зі сказаного можна зробити висновок, що він усвідомлює складність і масштаби завдання, яке стоїть перед молодістю Україною, і прямо говорить про початковий етап його виконання: “Ми тільки предтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його посланці. Сей великий – увесь нарід український... Ми розуміємо, що боротьба буде люта і довга. Що ворог безпощадний і дужий... Ніч була довга, але ранок наблизився... Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Вкраїні... Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!”.

Жанр програмного документа вимагає також визначення методів боротьби, які передбачає використати партія. Цю боротьбу Міхновський називає війною і передбачає, що вона буде “провадитися усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою”.

У тексті “Самостійної України” двічі великими буквами позначено головне гасло партії: “ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ”. На цій підставі багато опонентів Міхновського звинувачували його в авантюризмі. Однак чомусь не вказується на важливе місце в “Самостійній Україні”, де мова йде про найближчу мету партії: “...Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії... Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція”.

Деякий час “Самостійна Україна” вважалася програмою РУП. Якщо виходити з формальних підстав, то для такої ролі цей документ цілком підходив. Але ряд учасників тих подій, зокрема, В. Дорошенко і В. Степанюк (Олекса Лола) пізніше писали, що це була брошура від імені РУП, а ніяк не програма, що вона не відбивала настрої членів партії [25.-С.845; 26.-С.26]. Інший засновник партії, Юрій Коллард, мав протилежну точку зору: “Не було у нас скутих в одну могутню скелю, “мішаного характеру й мішаного складу”, а була “одна думка й одна воля” [8.-С.81]. З цією точкою зору солідаризується і дослідник Осип Гермайзе: “Молодь, що заснувала РУП, була революційна й максималістична. “Самостійництво” по лінії національній було максималістичним до крайньої можливості і революційним щодо методів боротьби й готовності на всякі жертви. Оцей молодий запал і максималістичне бунтарство, очевидно, єднало молодь еруптивську з ідеологією самостійництва” [23.-С.65]. Проте він же підкреслював, що “Самостійна Україна” хоча і була зазначена, як видання РУП,

фактично починала нову течію в українському русі”. Мабуть, справа у тому, що РУП справді увібрала в себе людей, що започаткували пізніше різні ідеологічні напрямки тодішнього українства, була своєрідним конгломератом політичних напрямків, і з часом, після диференціації всередині РУП, хтось справді продовжував вважати “Самостійну Україну” своїм програмним документом, а хтось – ні. “У тім нема нічого дивного, – писав Володимир Дорошенко, – це ж була перша спроба самостійного виступу української молоді на політичній арені” [27.-С.111].

Поява “Самостійної України” викликала бурхливу дискусію у тогочасній західноукраїнській пресі (на Наддніпрянщині українське друковане слово було під заборонаю). Львівський журнал “Молода Україна” у статті Степана Томашівського “Про “Самостійну Україну” у цілому гаряче підтримав заклик до самостійності. Це і не дивно: в Галичині гасло самостійності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було у програмах усіх українських політичних партій. “Від часу, коли появилися уперше рукописні твори Шевченка, розсипавшись по Україні, огнем запалювали серця для двигання поневоленого народу на політичну і соціальну волю, від того часу аж по нинішній день не було серед української суспільності Росії нічого, щоб сю ідею незалежності України подолало так рішучо, ясно і гарячо, як отся брошурка”, – зазначалося в “Молодій Україні”. Але разом із тим у журналі зазначалося, що у змальованій автором “Самостійної України” незалежній державі “не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції” [28.-С.239,241].

Та подібна точка зору була в Західній Україні, скоріше, винятком, ніж правилом. Серед відкритих противників “Самостійної України” тут були газети і журнали москвофільського напрямку. Але поміж критиків виявилася і чернівецька газета “Буковина”, з якою Міхновський у свій час співпрацював. Ця газета доводила неможливість незалежної України з огляду на економічні, так звані “жолудкові” (тобто шлункові) фактори. На захист Міхновського виступив Роман Стефанович. “Жодного року не порушено у нас іще так обширно питання про політично-національну самостійність України-Русі”, – писав він [29.-С.59-60]. Але найсуттєвішу підтримку одержав Міхновський від Івана Франка, який всерйоз сприйняв брошуру Міхновського. У нашій попередній статті вже йшла мова про їх взаємне спілкування, яке продовжувалося не один рік і супроводжувалося зближенням позицій. Заперечуючи аргументи “Буковини”, Франко легко доводить, що саме економічні інтереси, в першу чергу, і вимагають ліквідації національного гніту. “Жолудкові ідеї, – писав він у “Літературно-науковому віснику”, – тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консекванцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку”. Тих, “хто не ставить се питання так широко”, І.Я. Франко називав “прихильниками **здорового холопського розуму**” [30.-С.4,2].

Крім “Самостійної України”, у тому ж 1900 р. від імені РУП Міхновський написав “Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна”, також видрукований у Львові в “Молодій Україні”. Приводом до написання листа була заборона міністра зробити надпис українською мовою на пам’ятнику Іванові Котляревському, відкриття якого готувалося у Полтаві. Цей лист був своєрідним закликом: “Ми не можемо далі дозволити безстидному чужинцеві знущатися над найсвятішими нашими чуттями. Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони зогиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного і політичного, хоч би пролилися ріки крові!” [31.-С.74]. У листі, як і у “Самостійній Україні”, автор

оперував історичними аргументами, доводячи спроможність української нації “скинути панування чужоземців”. Він проводив паралель між Польщею, “яку одним сильним і міцним рухом зруйнувала наша нація”, і Росією, що “стала на ту саму стежку”. Редакція “Молодої України”, яка надрукувала цей документ, додала до нього такий коментар: “Суспільність, що спромоглася на протест, коли топтано найсвятіші її почуття, нечаянно з нагоди дрібної, в порівнянні з цілістю її положення, хоч само собою й брутальної, а ще більш глупої заборони, виступає та з обуренням п’ятнає сам поступок міністра й систему, якої він є впливом..., як оклик накупілого здавна болю він голосить нам, що там, за кордоном, чим раз ближча пора, коли перебереться міра...” [32.-С.387].

У Галичині брошура РУП “Самостійна Україна” і лист Сіпягіну одержали у цілому позитивні відгуки. Галичани і буковинці з симпатією і надією стежили за політичними процесами на Наддніпрянщині. Зокрема, В. Старосольський, Л. Ганкевич, Ю. Охримович, Ю. Бачинський, О. Безпалко, В. Левинський та ін. підтримували постійні контакти з РУП і допомагали їй у видавничій діяльності, сприяючи організації партії. Міхновський знав більшість з них особисто. Разом з тим документів, які б свідчили про часті поїздки Міхновського в Західну Україну у перші роки його перебування у Харкові, не знайдено. Ці поїздки мали епізодичний характер, хоча супроводжувалися зустрічами з видатними представниками західноукраїнської еліти. Значно частіше відвідували Галичину молоді члени РУП Л. Мацієвич, М. Русов і Б. Мартос, які організовували публікацію там партійних матеріалів.

Але на Наддніпрянщині навколо перших видань РУП, написаних Миколою Міхновським, розгорнулася гостра ідейна боротьба. Вона охопила і партію. У середовищі Революційної української партії стали визрівати соціалістичні настрої і опозиція самостійницькому курсу. Лозунги соціальної рівності, свободи від експлуатації, якими так охоче оперували соціалісти і які не одержали відбиття в “Самостійній Україні”, знецінювали у їх свідомості цей документ. Серед членів РУП поширювалася думка, що для нормального розвитку України необхідно спочатку пройти етап підготовчої роботи, добиватися разом з російськими революціонерами реформування Росії. Вважалося, що після ліквідації самодержавства будуть ліквідовані усі прояви національного гніту. Ідея Міхновського про визволення України не від російського самодержавства, а від “панування чужинців” вважалася серед інтелігентського загалу цілком єретичною, шовіністичною. Умови для пропаганди ідей “Самостійної України” видавалися несвоєчасними і недоречними.

Характерно, що ініціатором і “промотором” цього процесу був Д. Антонович. Харківський дослідник С. Наумов у статті про харківську Вільну громаду РУП називає його “натхненником неухильного зміщення партійного курсу “вліво” – від націонал-революційного до соціал-демократичного, відходу від чітко окреслених національно-визвольних орієнтирів і перенесення центру уваги на класову боротьбу” [33.-С.116]. У контексті цього процесу відбувається і переоцінка “Самостійної України”. “Було б помилкою вважати цю брошуру типовим світоглядом партії”, – писалося у центральному органі РУП “Гасло” 1903 р. [34.-С.4]. Сам Антонович спочатку проголосив національне питання буржуазною вигадкою з метою “затемнювати самосвідомість пролетаріату”, а потім оголосив його “неіснуючим” [22.-С.598].

Радикалізація частини членів РУП супроводжувалася наростанням взаємної неприязні в партії. Так, Андрій Жук, займаючись пропагандою серед робітників, приховував свою роботу від Юрія Колларда, вважаючи його занадто націоналістичним. Навіть коли у 1904 р. декілька членів РУП були заарештовані за революційну діяльність і їм загрожував тривалий тюремний строк, вони не могли об’єднатися: Ю. Колларда, І. Шешенка та М. Манжелія захищав у суді Микола Міхновський, а М. Попов і П. Андрієвський відмовилися від послуг “українського націоналіста” і погодилися на

участь у процесі на їхньому боці адвоката, російського соціал-демократа Вальца [8.-С.156].

Судячи з усього, Микола Міхновський достатньо об'єктивно оцінював стан справ у РУП, адже досвід спілкування з соціалістичною аудиторією він мав ще по Києву. Вже у 1901 р. дійшов висновку про неможливість збереження самостійницького курсу партії. До того ж з весни 1901 р. діяльність осередку РУП у Харкові майже завмерла на цілий рік [26.-С.115]. У цих умовах Міхновський взяв курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка б увібрала національних радикалів із складу РУП та інших прибічників незалежності України. Врешті-решт партія – вона одержала назву Українська народна (УНП) – була створена.

Точної дати утворення УНП джерела не дають. На відміну від Революційної української партії, з цього приводу відсутні як спогади засновників, так і будь-які архівні матеріали. Орієнтовно виникнення УНП датують проміжком з кінця 1901 до весни 1902 рр. Відсутність фіксованої дати може пояснюватися тим, що утворення цієї партії не було одноразовим актом і розтягнулося в часі. Без сумніву, ініціатором утворення УНП був Микола Міхновський, але серед найближчих активних його соратників у цій справі називають Олександра Расторгуєва, який був помічником Міхновського по адвокатській конторі і якого інколи називали його “ад’ютантом”.

У літературі переважає точка зору, що Українська народна партія виникла на базі вихідців з РУП. Дмитро Дорошенко цю версію подає так: “...Прапор “Самостійної України” переймає друга течія, що виділилася з РУП, так звана Народна українська партія, й гасло української державної самостійності вже не сходить з політичного овиду...” [35.-С.318]. Є й інша версія, згідно з якою УНП виникла на власній, цілком новій організаційній і ідейній основі. Однак аналіз персонального складу УНП свідчить, що частина її, зокрема та, що від самого початку стояла на позиції “Самостійної України”, була серед засновників РУП. До того ж деякий час чіткого вододілу між обома партіями, зокрема, між УНП і національно-радикальним крилом РУП, взагалі не було. Деякі члени РУП одночасно вважали себе членами УНП. Фігурою, що об'єднувала ці дві близькі групи з різних партій, був Микола Міхновський.

На користь цієї версії свідчать факти. Так, наприкінці 1902 р., коли розкол в РУП досяг апогею і противники курсу Д. Антоновича в партії (Ю. Коллард, Л. Мацієвич і О. Коваленко) вийшли з харківської Вільної громади РУП, щоб заснувати Другу вільну громаду, виникла ідея випустити відозву до членів партії з обґрунтуванням позиції національних радикалів. Л. Мацієвич та О. Коваленко звернулися до М. Міхновського за допомогою. Міхновський написав проект, але він був перероблений Мацієвичем і Коваленком, бо вважався занадто націоналістичним. На жаль, цей текст не зберігся [5.-С.119]. Про дві відозви, що вийшли в цей час з табору національно зорієнтованої частини РУП і Харківської студентської громади, пише і Андрій Жук, який у свій час працював в адвокатській конторі Міхновського. Їх текст також не зберігся, але, за оцінкою Жука, стиль і кінцеві фрази (“Хай живе самостійна, ні від кого незалежна Україна” і “У своїй хаті своя правда”) мали виразно самостійницький характер і належали Міхновському. Будучи в еміграції, Жук назвав ці документи “оригінальним і дуже цінним виявом української політичної думки” [36.-С.33].

У фондах Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації нами виявлено ще три подібні листівки. Одна з них датована 19 лютого 1903 р. і випущена з приводу 42-х роковин селянської реформи 1861 р. Вона починається гаслом “Бідняки всіх країн, єднайтесь!” і закінчується припискою “Друкарня самостійних українців”. Листівка закликає селян не вірити цареві, а боротися за знищення панщини – “тільки взятися за діло дружно, так як бралися в прошлом году ваші брати-полтавці, та беруться в городах студенти та робочі й постоять всім за одного,

й одному за всіх”. Характерно, що ніяких національних вимог у листівці не сформульовано [37.-Ф.102.-Оп.1902.-Спр.369 (Ч.6).-Арк.95-96]. Інша листівка датована тим же 1903 р. і має те ж гасло “Бідняки всіх сторін, єднайтеся!” і приписку “Ваші добродії українці. Видання Самостійної України”. Листівка закликає до актів громадянської непокори, зокрема, відмови платити податки і страйкувати з вимогами підвищення заробітної плати. Але у цій листівці автори нагадують читачам, що “Україна наша колись була окремим царством і управляли нею наші українці-гетьмани, але руські царі ... хитрощами, а опісля й силою приєднали до свого царства нашу Україну, щоб мати більше доходів й тепер беруть наших синів, братів-українців в москалі...”. Листівка закінчується словами: “...Наш ворог – руський цар і наші вороги всі ті, що живуть з нашої [крові]”, слід “цей гніт, цю панщину зничтожить” [37.-Ф.102.-Оп.1902.-Спр.369(Ч.6).-Арк.107-107зв.]. Третя листівка, яка має заголовок “Друже посланіє”, а підпис “Видання Самостійної України”, закінчується словами: “...Не ждїть поки цар сам скаже: ви вольні!, а постарайтесь добитись волї самі, бо волї у нас немає. Спасайте ж Україну, нехай знову Україна буде вольна, як була й перше.

Жить в свободі, вмерти в боротьбі” [37.-Ф.102.-Оп.1902.-Спр.369(Ч.6).-Арк.108зв.].

Ці три листівки не мають посилання ні на Революційну українську, ні на Українську народну партії. Обидві ці партії у 1903 р. виступали під своїми власними назвами і підписувалися, відповідно, РУП чи УНП. Про це, зокрема, свідчать публікації і листівки цих партій, які збереглися. Ось чому можна припустити, що цитовані вище листівки відносяться до тієї групи видань, авторство яких належить національним радикалам з РУП і Харківської студентської громади, про яких писав Андрій Жук. У цих листівках відчувається прагнення знайти баланс між соціально-економічними і національно-політичними прагненнями, хоча вони конкретно і не формулюються. Але кінцева мета, на яку орієнтуються автори листівок, з їх змісту визначена чітко – самостійна Україна. Це цілком співпадало з намірами Міхновського, хоча стверджувати, що він був автором чи співавтором листівок, немає підстав.

Однак сам Андрій Жук щодо прокламації “Друже посланіє”, яка, до речі, опублікована і у збірці листівок, долучених до книги О.Гермайзе “Нариси з історії революційного руху на Україні” [23], має іншу точку зору. Він приписує її авторство гуртку прихильників Української соціалістичної партії, яку організували у 1901 р. Б. Ярошинський і М. Меленевський. Ця невелика політична група заявила про себе “Нарисом української партії соціалістичної” і декількома листівками. Вона прагнула поєднати ідеї соціалізму з самостійницькою перспективою України і залучала до боротьби під спільними знаменами жителів України різних конфесій і національних коренів, зокрема, спольщених українців. Сліди діяльності партії простежуються до 1905 р. Врешті-решт УСП приєдналася до Польської соціалістичної партії, яка виявилася їй ближчою, ніж РУП. Фактів про співробітництво УСП з Миколою Міхновським і очолюваною ним УНП не виявлено.

Головним осередком діяльності Української народної партії був Харків. Саме тут перебували тоді найбільш активні представники самостійницької течії українського руху. Крім безперечного лідера – Миколи Міхновського до керівного ядра партії входили інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір Євген Любарський-Письменний, студенти Григорій та Василь Шевченки, студент ветеринарного інституту Олександр Степаненко, інженер Михайло Базькевич. У деяких документах у складі УНП називають і родичів Миколи Міхновського, В. і О. Міхновських. В інших – вони зараховуються до активістів РУП. Можливо, залишаючись членами РУП, вони співпрацювали з Міхновським, а після арешту за революційну діяльність змушені були залишити Харків. Крім Харкова, невеликі гуртки самостійників діяли у Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Від імені партії її члени прагнули вести

пропагандистську роботу серед інтелігенції Харкова, особливо студентів, а також робітників і селян.

У цій роботі Микола Міхновський виділявся особливою активністю. Так, незабаром після утворення УНП він разом з Олександром Степаненком створив на базі однієї з харківських їдалень своєрідний клуб прихильників національного відродження, так звану “українофільську їдальню”. У доповідній на ім’я харківського поліцмейстера від 14 березня 1903 р. про це, зокрема, писалось: “Существующее в г. Харькове общество украиофилов все больше и больше пускает свои корни... Различного рода прокламации, запрещенные книги и прочее сотнями распространяются ими среди крестьян окрестных деревень. В настоящее же время общество уже устроило так называемую “объединительную столовую”, которая только именем столовой будет прикрывать место схода украиофилов для решения всевозможных вопросов социального характера. Этим же обществом решено для усиления средств на свои нужды, устраивать платные вечеринки, лотереи, и прочее, и даже привлечь к этому малорусскую труппу. Во главе стоит известный уже полиции украиофил Александр Федорович Степаненко, студент Ветеринарного института... Руководит же всеми делами Общества лицо небезызвестное в Харькове – присяжный поверенный Николай Иванович Михновский, квартира которого служит местом “сборок” и тайным архивом запрещенных книг и прочее” [38.-Ф.304.-Оп.2с.-Спр.11.-Арк.6, бзв.]. У документах Харківського губернського жандармського управління наводяться прізвища кільканадцяти студентів – постійних відвідувачів їдальні, активних розповсюджувачів літератури [38.-Ф.304.-Оп.2с.-Спр.11.-Арк.11,29].

Важливою подією у громадсько-політичному житті України, яка об’єднала українців Російської і Австрійської імперій, було відкриття у Полтаві наприкінці серпня 1903 р. пам’ятника класику нової української літератури Івану Котляревському. Микола Міхновський був причетний до цієї події ще з 1901 р. Написаний ним від імені Револьюційної української партії “Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна” мав свої наслідки. Напис на пам’ятнику Котляревському було-таки дозволено зробити українською мовою, хоча й “с соблюдением всех правил русского правописания”. У результаті він набув такого карикатурного вигляду:

*Де згода в симействи, де мыръ
и тышына,
Щаслыви там люды, блаженна
сторона*

На свято з’їхалися представники різних течій і напрямків українського руху з усіх куточків України. У делегацію від Харкова входив Микола Міхновський, професори університету О. Єфименко, Д. Багалій, М. Сумцов, студенти Ю. Коллард і Л. Мацієвич, громадська діячка Х.Д. Алчевська та її дочка, письменниця Х.О. Алчевська, письменник і композитор Г. Хоткевич, земський службовець, поет Олександр Олесь. Очолював делегацію міський голова.

На урочистих зборах, які відбувалися у Народному домі ім. М. Гоголя, зібралися сотні людей, виступали представники обох частин України, причому гостям із Західної України було дозволено виголошувати свої промови українською мовою, а представникам Наддніпрянщини у цьому праві відмовили. Це привело до інциденту, який завершився національною демонстрацією. Є різні версії цієї події. Одна з них належить свідку події Ю. Колларду. За цією версією міський голова Полтави В.П. Трегубов перервав виступ представниці Чернігівського губернського земства Ольги Андріївської на тій підставі, що уряд заборонив офіційні виступи українською мовою. У відповідь Микола Міхновський, вийшовши з-за лаштунків, звернувся українською мовою до голови: “Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати

роковини свого письменника й громадянина рідною мовою; тому, що адреса, яку він мав читати від харківського громадянства, також написана по-українському, він читати її не може”. Міхновський вийняв текст вітальної адреси з течки, а Трегубову передав порожню течку. Після цього під гучні оплески залу залишив сцену [8.-С.143-144].

Свою версію подій у Полтаві виклав Д. Дорошенко. Він пише: “...До президії підходить Микола Міхновський. Серед мертвої тиші заявляє, що приїхав як представник харківської адвокатури, але тому, що українські привіти не допущені, він передає лише обкладинку, а текст повезе назад до Харкова. З цими словами він кидає обкладинку на стіл. Серед мертвої тиші те ж робить Михайло Коцюбинський” [39.-С.37-41]. Є також опис цієї події В. Андрієвським [22.-С.596-597]. Він істотно не відрізняється від версій Ю. Колларда і Д. Дорошенка, за винятком того моменту у виступі Міхновського, де він обіцяв оскаржити дії властей петицією до Сенату. Нарешті, збереглася доповідна записка начальника харківського охоронного відділення директору департаменту поліції в Петербург з детальним описом події. У цілому, вона підтверджує факт виступу Міхновського на урочистостях (якого, до речі, називає “незванным представителем г. Харькова”), а також, що саме цей виступ викликав національну демонстрацію. “Это обращение к публике, – зазначається в доповідній, – послужило к началу демонстрации” [37.-Ф.102.-Оп.1903.-Спр.1445.-Арк.7зв.].

Виникає питання: чи Міхновський діяв на урочистостях за якимось обдуманим планом, чи його демарш був чистою імпровізацією? І спомини сучасників, і архівні матеріали свідчать, що в середовищі членів РУП і УНП (як місцевих, так і прибулих) не було єдності щодо ставлення до свята. Відбулися збори членів цих партій, на яких більшість пропонувала його бойкотувати, як захід, який не має відношення до революційної боротьби пролетаріату. До речі, так зробили російські соціал-демократи. Меншість РУП і УНП (у поліцейських документах вони не диференціюються – їх об’єднують узагальнюючим поняттям: члени “Українофільської революційної партії”) стояла на тому, щоб взяти участь в урочистостях, надавши їм “характеру загальнонаціональної демонстрації”. До цієї групи належали Юрій Коллард і Левко Мацієвич – особи, особливо наближені до Миколи Міхновського [8.-С.142-143; 37.-Ф.102.-Оп.1903.-Спр.1445.-Арк.6]. Усе це дає підставу зробити припущення, що Микола Міхновський діяв у Полтаві у відповідності з планом вказаної групи українських націоналістів.

За версією В. Андрієвського, ця історія мала своє продовження. Микола Міхновський таки звернувся “згідно з постановою Полтавської думи” до Сенату зі скаргою, у якій опротестовував заборону публічних виступів українською мовою [22.-С.597]. Д. Дорошенко пише, що до Сенату звернулася Полтавська дума, а про участь у цій акції Міхновського не згадує [39.-С.41]. Скарга ґрунтувалася на тій підставі, що закону, який би забороняв виступи українською мовою, не було. Влада діяла у відповідності до адміністративних розпоряджень, до того ж таємних, відповіді не одержали ні Полтавська дума, ні Міхновський.

Коли у січні 1904 р. почалася російсько-японська війна, Микола Міхновський став ініціатором всеукраїнської акції протесту. Була скликана нарада представників харківської групи УНП і радикальних членів РУП, у якій взяли участь М. Міхновський, М. Біленький, О. Степаненко, брати Росторгуєви, художник Васильківський, Ю. Коллард і деякі інші активісти партій. Нарада уклала текст протесту, який планувалося направити до Києва для узгодження з представниками політичних партій і громадських об’єднань. Але через зраду одного з членів РУП про наміри Міхновського і його оточення стало відомо в поліції. За свідченням Ю. Колларда, прокурор харківської судової палати попередив Міхновського, з яким був у дружніх стосунках, що поліції про

все відомо. Міхновський негайно відправився до Києва, де домовився з Євгеном Чикаленком про припинення акції [8.-С.147].

Проте від антивоєнної агітації УНП не відмовилася. Було випущено декілька листівок, у одній з яких, датованій 18 травня 1904 р., говорилося: “Москалі, відібравши в нас волю, посилають нас, своїх рабів, одбирати волю в чужих народів і кидати ті народи під ноги московського царя. Яка зневага, яке підле обморочування... Коли має наша кров пролитися, то пролиймо її за нашу волю, за наше визволення з неволі. Скиньмо з себе ярмо московське, плюньмо на розпутного, ледачого царя російського, що вміє заступатись тільки за своїх панів та дерти з нас гроші. Станьмо всі вкупі, повбиваймо всіх станових і справників, губернаторів, а на їх місце сядьмо самі, щоб не було ні пана, ні мужика, щоб усі були рівні... В своїй хаті своя правда і сила, і воля... Ми маємо право з України вигнати чужинців москалів. Розплющить сліпі, бо буде пізно!” [38.-Ф.304.-Оп.2с.-Спр.11.-Арк.294зв.; 32.-С.74]. Особливості змісту і стиль листівки дають підстави приписати її авторство (чи, принаймні, кінцеву редакцію) Миколі Міхновському. Зокрема, Андрій Жук, який деякий час працював його помічником і добре знав стиль патрона, стверджував, що певно можна прийняти, що саме Міхновський був автором. До речі, в архіві А. Жука був виявлений один з екземплярів цієї листівки, текст якої співпадає з наведеним нами архівним варіантом [32.-С.73-74].

У 1903 р. у складі УНП була створена воєнізована організація, яка отримала назву “Оборона України”. Про цю структуру Української народної партії писав у 1938 р. В. Євтимович, а у 1997 р. невелику розвідку про неї опублікувала Т. Геращенко [41]. Обидва автори мало пишуть про чисельність і особовий склад “Оборони України”, пояснюючи це її суворою законспірованістю. Ця організація створювалася для того, щоб у вирішальний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання.

Слід зазначити, що подібні структури створювали партії національної орієнтації в інших регіонах імперії. Зокрема, на початку ХХ ст. була створена невелика терористична група Фінляндії, яка готувала замах на генерал-губернатора краю Миколу Бобрікова за те, що він проводив послідовну русифікаторську політику. Замах здійснив Ежен Шауман, який ціною власного життя смертельно поранив 16 червня 1904 р. генерал-губернатора. Шауман став національним героєм Фінляндії [42.-С.VIII-IX].

“Оборона України” замахів на людей не влаштовувала. Прагнучи привернути увагу до себе, вона провела ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо проти того, що самостійники називали “символами панування” Росії в Україні. 31 жовтня 1904 р. відбулася перша така акція, про яку газета “Киевлянин” писала 3 листопада 1904 р.: **“Вибух у Харкові.** О 1 год. 20 хв. ночі проти 31 жовтня у театральному садку коло бюста О. Пушкіна почувся сильний вибух, який було чути в далеких частинах міста. Силою вибуху вибито безліч шибок у сусідніх із садком будинках ... На місці вибуху утворилася досить глибока воронка. Від п’єдесталу відколовся шматок граніту”.

Таким чином, пам’ятник О. Пушкіну після “громового удару” не був пошкоджений. Від постаменту лише відколовся кусок граніту. Невідомо, чим викликана така суперечність: сильний вибух і мізерні результати. Можливо, акція була розрахована на зовнішній ефект і зруйнування пам’ятника не передбачала або її здійснювали непрофесіонали. Останнє мало ймовірно: “Оборону України” очолював військовий – Віктор Чехівський, а до її складу входили кадети з Чугуївського військового училища.

Харківський вибух стався в рік ювілею Переяславської ради 1654 р. Ця дата відзначалася в Російській імперії як свято. УНП вирішила провести акції, які б знівелювали пропагандистський ефект заходів властей і привернули увагу населення до справжнього стану речей. Звичайними способами (листівками, петиціями, зборами

тощо) досягти цього, за переконанням керівництва УНП, було неможливо. Зупинилися на екстраординарних: знищенні об'єктів, що символізували підпорядковане становище України в імперії. Такими об'єктами були пам'ятники царям.

Слід зазначити, що не харківські самостійники першими в Україні запланували замах на царські пам'ятники. З ідеєю знищити пам'ятник Миколі I, встановлений перед Київським університетом, виступили молоді радикали на одній з шевченківських вечірок наприкінці XIX ст. Серед них був і молодий студент Дмитро Антонович. Була навіть написана і розповсюджена листівка, де пояснювалися мотиви цієї акції. Але тоді ця ідея не була реалізована, хоча у пам'яті залишилася [23.-С.45].

До плану замаху на монументи царів підштовхували і поточні політичні події. Саме у 1904 р. в Росії вголос заговорили про ліберальні реформи, а тодішній міністр внутрішніх справ Святополк-Мирський заявив: “Фінляндії будуть надані національні концесії; полякам будуть надані національні концесії – це необхідно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям немає потреби щось давати”. Саме наприкінці жовтня 1904 р. у Харкові перебував міністр народної освіти – головної русифікаторської інституції Росії. Реакцією самостійників на весь комплекс вказаних обставин і був вибух у Харкові [44.-С.127].

Чим пояснювали організатори акції замах саме на пам'ятник Пушкіну, а не на монумент якогось із царів? Відповідь знаходимо у двох джерелах: історії Української народної партії (Українська партія самостійників-соціалістів), написаній анонімним самостійником, і у листівці за підписом “Самостійна Україна – Оборона України”, датованій 31 жовтня 1904 р. і розповсюдженій у Харкові та інших містах України. У першому джерелі зазначено, що серед символів самодержавства у Харкові нічого гідного уваги знайти не вдалося [45.-С.50]. Листівка була написана Миколою Міхновським або під його безпосереднім керівництвом. Вона просякнута ідеями “Самостійної України”: деякі фрази з цієї брошури відтворені у листівці майже дослівно. Зокрема, О. Пушкін у листівці характеризується, як “літератор московський, що підло і брехливо змальовував у своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепу” [38.-Ф.336.-Оп.1.-Спр.794.-Арк.1]. Малася на увазі поема О. Пушкіна “Полтава”, написана на замовлення Миколи I, де Мазепа представлений злодієм, про якого:

*Немногим, может быть, известно,
Что он не ведает святыни,
Что он не знает благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него.*

Спеціальними інструкціями міністерства освіти ці слова учні середніх шкіл Росії повинні були вчити напам'ять. Автор листівки обурювався, що національний геній України Тарас Шевченко “не має і досі собі пам'ятника на рідній Україні, а уряд на податки, зібрані з українського населення, ставить монументи особам, ворожим чи байдужим інтересам цього населення. Шевченко є наш великий поет, а Пушкін – ваш, то ж кому має швидше бути пам'ятник на Україні?” – звертається автор листівки до “московського суспільства й правительства” [37.-Ф.102.-Оп.1903.-Спр.1555(Ч.2).-Арк.104-104зв.].

Справді, пам'ятника Тарасу Шевченку на той час у Харкові (як і в Україні взагалі) не було, хоча спроби увічнити пам'ять Кобзаря мали місце. У 1898 р. на замовлення родини Алчевських у саду по вулиці Мироносинській у Харкові був установлений пам'ятник Шевченку у вигляді погруддя роботи скульптора В. Беклемішева. Однак на

вимогу місцевої влади він був демонтований [14.-Ф.969.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.40]. Ніяких протестів освіченого російського суспільства в Україні і за її межами цей факт не викликав, ніхто не назвав його ініціаторів і виконавців варварами. Міхновський робив спроби відновити справедливість і діяв цілком легальними методами. У 1900 р. на засіданні міської думи, як її гласний, він вніс пропозицію про спорудження в Харкові пам'ятника Шевченку. Ця пропозиція була відхилена, а замість неї було прийняте демонстративне рішення про спорудження в місті пам'ятника М. Лермонтову [46.-С.18]. Для того, щоб мати повніше уявлення про тодішній Харків, зазначимо, що не було тоді в ньому пам'ятників ні засновнику місцевого університету В.Н. Каразіну, ні родоначальнику української прози Г. Квітці-Основ'яненку, ні іншим українським діячам. У контексті вищезазначеного стає зрозумілою оцінка вибуху в Харкові, дана українським істориком 20-х років В. Косташуком: "Тільки ненормальні стосунки, що в них доводилося жити українському народові, спонукали до таких гострих виявів національної нетерпимості, як замах на пам'ятник Пушкіну" [43.-С.128].

Прямах свідчень, що організація вибуху відбувалася під безпосереднім керівництвом Миколи Міхновського, не існує. Але в колах української інтелігенції і українського політикуму існувало переконання, що це справа Міхновського. "Його (Міхновського. – Ф.Т.) ім'я зв'язане з замахом на пам'ятник Пушкіну", – писав О. Лотоцький [47.-С.213]. Анонімний учасник замаху на пам'ятник згадував: "Вранці я пішов подивитися на місце вибуху, після того пішов по Сумській вгору. Мене наздогнав адвокат М. Міхновський, який був схвилюваний, ми пішли разом. Коло воріт університетського саду, де тепер стоїть пам'ятник Каразінові, зустріли ми двох наших товаришів. Міхновський кинувся їх привселюдно цілувати. Це були студенти технології Ол.Ш. та тоді вже юнкер чугуївської військової школи М.Ш.". Цей епізод відтворив у своєму нарисі про Міхновського Р. Борис [46.-С.28].

Цілком можливо, що Микола Міхновський усвідомлював усі негативні наслідки вибуху. Адже для багатьох жителів України Пушкін був більше, ніж поет. Це був символ російської культури і духовності. Але Міхновський все-таки пішов на організацію вибуху. Він виходив з того (це добре простежується з його текстів), що поширення російської культури в Україні не було наслідком природних процесів, що це значною мірою результат насильства, переслідування, заборони українського друкованого слова і писемності, що творіння геніальних російських письменників уряд прагне використати як знаряддя духовного закріпачення українського народу. Міхновський вбачав прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму і поширенням на Україні російської культури. Цей зв'язок всіляко приховувався не лише офіційною Росією, а й російськими лібералами і соціалістами, хоча він був очевидним не лише для українців, але і для неупереджено налаштованих представників інших національних культур в Україні. Зокрема, про це писав у 1911 р. відомий єврейський публіцист Володимир Жаботинський. У полеміці з Петром Струве, який "переможно констатував, що у Києві без російської мови не можна бути культурною людиною", він нагадав: "Всюди на периферії держави російської російська культура з'являється лише після того, як земський яриза (ярыжка) прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськами усіх її конкурентів" [48.-С.68].

Саме цим і пояснюються дії М. Міхновського. На політику царизму щодо України, на офіційне насильство він відповів демонстрацією сили. Ця демонстрація не була спрямована проти конкретних осіб, не загрожувала їх здоров'ю і життю, була більше розрахована на психологічний ефект. Схоже, що Міхновський свідомо йшов на це, розраховуючи, що після динамітного замаху та інших гучних демонстрацій самостійників сотні і тисячі українців замисляться над глибинними причинами свого трагічного становища і врешті-решт прийдуть до ідеї незалежності України.

Слід зазначити, що Микола Міхновський не обмежував свою діяльність виключно українським середовищем. Коли напередодні революції 1905 р. в Україні пожвавився земський ліберальний рух, Микола Міхновський появився поміж його учасників. У 1904 р. харківське земство включилося у так звану “банкетну кампанію”, яка стала проявом організованої опозиції царському урядові. Поліцейські чиновники інформували своє керівництво, що спочатку 6 листопада, а потім 5 грудня 1904 р. в будинку земської управи відбулися “антиурядові банкети”, на яких лунали промови про об’єднання ліберального руху. Особливу активність в них виявила українська інтелігенція, серед якої виділялися Микола Міхновський і Христина Алчевська. За наказом начальника харківського губернського жандармського управління за ними був встановлений суворий нагляд [14.-Ф.179.-Оп.3.-Спр.95.-Арк.664,801; Ф.3.-Оп.287.-Спр.5511.-Арк.7].

Окрім великої громадсько-політичної і організаторської діяльності, перші роки існування УНП були періодом найбільш плідної теоретичної роботи М.І. Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно-визвольний рух українського народу по шляху до незалежності України. У 1902-1904 рр. були написані брошури, відозви і статті “Робітницька справа у програмі УНП”, “Справа української інтелігенції в програмі УНП”, “Робітниче свято Першого травня”, “Десять заповідей УНП”. Вони широко поширювалися в Наддніпрянській Україні і були доступні тисячам читачів. Зміст цих видань було узагальнено у програмі партії, виданій 1906 р. у Львові. Щоб збити з пантелику царську поліцію, на титульних сторінках вказувалося інше місто – Чернівці. Вичерпний аналіз цих матеріалів можна дати лише у спеціальному дослідженні, адже програмові документи УНП складають цілий етап в історії української політичної думки. Тому обмежимося коротким викладом їх змісту, акцентуючи увагу на головних моментах.

Аналізу робітничого питання присвячена брошура “Робітницька справа у програмі УНП” (Чернівці, 1902). Міхновський відкидає марксистський заклик “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, виходячи з того, що “робітничий рух вступив в нову фазу свого розвитку: він став із космополітичного національним”. Марксистському гаслу Міхновський протиставляє своє: “Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного визнання своїх національних прав”. Микола Міхновський закликав українських робітників до згуртування під національним прапором і попереджав їх, що становище робітництва України не покращиться після перемоги в Росії демократії. “Горе поневоленій нації, – кидає він, – що дочекається панування демократизованої нації...”. Єдиним виходом для українців Міхновський вважає здійснення “великого національного ідеалу: єдиної, нероздільної, вільної, самостійної, демократичної України освічених робочих мас..., в яку увійдуть усі частини українського народу” [49.-С.31].

Як у цій, так і в наступних роботах Микола Міхновський широко використовує метод історичного порівняння. Це нове у порівнянні з “Самостійною Україною”, де він спирався на засади права та історичну традицію. Так, для характеристики становища українських і російських робітників в Україні Міхновський використовує відповідні моделі взаємин німецьких і польських пролетарів у німецькій Познані, чеських і австрійських робітників в австрійській Чехії, ірландських і англійських робітників в британській Ірландії. Він відкидає міф про класову солідарність, як основу взаємин робітників різних національностей в залежних країнах. “Як вам здається, – запитує Міхновський, – чи дуже хочеться робітникам ірландським і англійським єднатися, і що відповіли б ірландці, коли б хто порадив їм єднатися з англічанами? Ірландець ненавидить свого споконвічного ворога пишливого англо-сакса і своїм ідеалом має – одірватися від нього зовсім, вигнати чужинців з рідного краю і, здобувши політичну незалежність, зажити власним життям”.

Як не дивно, але в оцінці становища ірландських та англійських робітників в Ірландії Микола Міхновський виявився однодумцем самого Карла Маркса. Так, аналізуючи колоніальну політику Англії в Ірландії, Карл Маркс писав, що звичайний англійський робітник “ненавидить ірландського як конкурента, який знижує його рівень життя. Він має релігійні, соціальні і національні упередження проти ірландського робітника. Ірландець з лихвою виплачує йому тією ж самою монетою. Він вбачає в англійському робітникові одночасно співучасника і сліпе знаряддя панування в Ірландії”. Тому, робить висновок К. Маркс, “єдиний спосіб прискорити соціальну революцію в Англії – зробити Ірландію незалежною” [50.-С.527-529].

Подібних тверджень щодо України (“соціальна революція і визволення Росії неможливі без незалежної України”; “російський робітник в Україні – співучасник і сліпе знаряддя російського панування в Україні”; “російський робітник в Україні виступає як конкурент українського робітника, знижуючи його життєвий рівень” і т.д.) ніколи не робив ні Ленін, ні його соратники в Росії і Україні, хоча наведена Марксом модель взаємин між англійськими й ірландськими робітниками цілком справедлива і для України. Відчуваючи непотрібність і зайвість у себе вдома, місцеве робітництво не могло ставитися до прийшлих робітників, які мали в Україні значно вищий життєвий рівень, ніж місцеві робітники, як до своїх братів. Чекати від них цього – значить перебувати за межами здорового глузду.

До речі, В.І. Ленін також вважав цілком коректним порівнювати становище України у складі Російської імперії зі становищем Ірландії у складі Британської імперії. В одному із своїх виступів 1914 р. він говорив: “Вона (Україна. – Ф.Т.) стала для Росії тим, чим була Ірландія для Англії: об’єктом експлуатації, який нічого не одержує натомість” [51.-С.28-29]. Правда, сказавши “а”, Ленін не сказав “б” – не провів аналогію між становищем англійських робітників в Ірландії і становищем робітників-росіян в Україні. Але таку аналогію неважко зробити і самостійно, спираючись на його промову. Може саме тому цей виступ Леніна так і не був надрукований у жодному із зібрань його творів. Уперше його обнародував канадський комуніст Петро Кравчук.

У брошурі “Справа української інтелігенції в програмі УНП”, опублікованій у 1904 р., йдеться про роль інтелектуальної еліти у визвольному русі, значення національної свідомості для долі українського народу. Міхновський у черговий раз затаврував патологічні відчуття національної неповноцінності, роздвоєність українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину своєї молоді в обійми загальноросійських політичних організацій. Він знову попереджує, що перемога російської демократії не вирішить українське питання. “Московські освічені верстви, – зазначає Міхновський, – добре бачать і знають, що в конституційній державі можна заборонити і національну пресу, і національну мову поневоленої нації в школі, суді й адміністрації, і пануватимуть над нею економічно і політично. Російський парламент, в якому москалі завдяки своїй політичній і економічній силі матимуть разючу більшість представників, буде так без контролю і церемоній виробляти і прикладати до України й українців методи визиску і тримання в покорі, як і абсолютне сучасне правительство!” [52].

Слід зазначити, що Міхновський був не самотнім у своєму прогнозі щодо згубного впливу на Україну можливої перемоги російської демократії без вирішення українського питання. У передмові до “Пропащого часу” Михайла Драгоманова, перевиданого 1909 р., М. Павлик писав: “...Що ж то буде при заведенні в Росії конституційного ладу, з центрами: в Петербурзі, Москві (та, мабуть, у Варшаві), коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільонів, так кажучи, зофіціалізованих, московсько-російських (а почасти й польських) орд, – усіх партій, від чорносотенної аж до соціально-демократичної, – мільонів, зіяючих централізмом та

ворожнечею до неофіціальних націй, особливо ж нашої, української! Та вони просто розтопчуть Україну!

Одно спасіння: *вирватися з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії – якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...*” [53.-С.261].

Єдиним виходом для України Міхновський знову-таки називає виборення нею незалежності.

У цій брошурі Міхновський посилається на приклад маленької Бельгії, яка була убогою країною під іноземним пануванням, а після досягнення незалежності розбагатіла. І навпаки, народи багатих країн, які попадали під чужий контроль, швидко перетворювалися у нужденні придатки метрополій.

Міхновський прагне виявити ті історичні підйоми, які перетворюють залежні країни у самостійні держави. Розглядаючи співвідношення соціального і національного факторів, він прагне довести, що націоналізм – не менш динамічна і життєдайна сила, ніж соціальні рухи. Для підтвердження своєї думки Міхновський знову-таки звертається до європейського досвіду, зокрема, до історії боротьби за своє національне визволення Пруссії, Іспанії, Португалії, Норвегії, Угорщини, Греції, Чехії, Хорватії, Ірландії, Сербії, Італії та інших країн. На підставі історичних узагальнень він робить висновок: “Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися в ХІХ віку. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії і з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу покірно несли свої рабські обов’язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу”.

Головною причиною нещастя української нації Міхновський вважає брак націоналізму серед широкого її загалу. Наша нація не має національної свідомості серед широкого загалу, зазначає Міхновський, як її має польська, чеська, хорватська та інші нації, “не має самої могутньої зброї для захисту своїх інтересів, і через те вона перебуває в найтяжчому рабстві, яке тільки можна собі уявити...”. Що ж стосується української інтелігенції, яка є “плоть від плоті українського народу”, то вона проявляє і всі його риси: національний індіферентизм, схильність прилучатися до тієї чи іншої політичної течії російського суспільства або плекати консервативне українофільство “для задоволення власної особи”. Вплив російської культури і російського суспільства спричинив до того, що “українці повторяли за своїми лукавими вчителями-москалями, що націоналізм – узагалі дурниця, що сепаратизм – теж нерозумна річ, бо ідеал усіх народів лежить у з’єднанні”. Міхновський ще і ще раз звертає увагу української інтелігенції на величезний творчий потенціал націоналізму, який “визволив десятки поневолених і упродовжених народів..., створив великі національні культури й літератури: німецьку, норвезьку, фламандську, угорську, грецьку, італійську, чеську, сербську, болгарську...”. Він висловлює переконання, що українська нація йтиме “тим самим шляхом як і поневолені народи Заходу, перейде його й повалить усе те, що стоятиме перепорою на тій дорозі”.

Але чи не найбільшого розголосу одержав інший твір Миколи Міхновського – “Десять заповідей УНП”. Це своєрідний маніфест, катехізис самостійників. Він був написаний 1903 р. і невдовзі став широко відомим в Україні і за її межами. Зміст цього документа короткий:

“1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри, жиди – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.
4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.
5. Шануй діячів свого краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу і тобі.
6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.
7. Не зробися ренегатом-відступником. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.
9. Допмагай своєму землякові поперед усіх: держись купи.
10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш їм сили і відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш”.

Листки з текстом цього катехізису у вигляді гектографічної прокламації розповсюджувалися в багатьох містах і селах України. Ні від кого не було таємницею і її авторство. Зокрема, харківські жандарми у 1902 р. констатували, що листівка виготовлялася і поширювалася присяжним повіреним М.І. Міхновським, відомим своїми українофільськими поглядами [38.-Ф.304.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.57-58].

“Десять заповідей УНР” – один з найгостріших документів самостійницького руху на Україні, створених Миколою Міхновським. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНР. Справді, ряд положень цього документа з точки зору сьогоденних реалій сприймаються як шовіністичні. Особливо, друга і третя заповіді. У сучасному суспільстві такі заклики вважаються неприйнятними. До речі, вони вплинули на пізнішу оцінку всієї діяльності Міхновського, бо всі інші його публікації розглядалися крізь призму цих заповідей. Але перш ніж давати їм остаточну оцінку, слід зважити на ті обставини, за яких вони прозвучали, і людей, які їх виголосили. Цього вимагає конкретно-історичний підхід.

Автор “Заповідей” відбивав психологію людей, які перебували у стані важкої і тривалої боротьби за своє існування як представників окремої нації з давньою історією. “Ми боремося проти чужоземців не тому, що вони чужоземці, а тому, що вони експлуататори”, – пояснював свою позицію, сформульовану у другій заповіді, М. Міхновський [38.-Ф.304.-Оп.2.-Спр.22.-Арк.50]. У сучасному цивілізованому світі таку форму націоналізму не засуджують: до неї прийнято ставитися з розумінням.

Привертає до себе увагу і третя заповідь “Україна для українців”. У “Катехізисі” вона не випадкова. Вперше Міхновський сформулював її у “Самостійній Україні”: “Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружя” [24.-С.19]. Це гасло також згадують, звинувачуючи Міхновського в національній винятковості, українському шовінізмі. Насправді, в умовах тодішньої України воно не мало жодного шовіністичного мотиву чи відтінку. Як зазначив А. Свідзінський, заперечити це гасло, не виходячи за межі здорового глузду, неможливо. Адже у разі заперечення цієї тези ми одержимо абсурдний результат: “Україна не для українців”, що суперечить природному праву нації на національне самовизначення і утворення власної держави. Цьому гаслу приписують зміст іншого гасла: “Україна *лише* для українців” [54.-С.52]. Але такого гасла ні Міхновський, ні його товариші по Українській народній партії ніколи не проголошували. Таким чином, “Десять заповідей УНР” не спрямовувалися проти російського, польського чи єврейського народів. Вони мали на увазі російську чи зрусіфіковану еліту в Україні, урядовців, підприємців і землевласників, які експлуатували український народ, прагнули його зросійшити, позбавити національних коренів. Однак при уважнішому і прискіпливішому аналізі можна виявити, що цей катехізис самостійників все-таки не нейтральний по відношенню до так званих “простих” людей. Але не тому, що вони

неукраїнці, а лише тому, і лише у тій мірі, у якій вони є сліпим (чи цілком свідомим) знаряддям денаціоналізації, зросійщення України. А те, що вони часто виступали у цій ролі, що так звані “широкі маси” російського населення були заражені великодержавним шовінізмом – це загальновідомий факт.

Окремо Міхновський відповідає на звинувачення в юдофобії, які посипалися на нього після публікації “Самостійної України”. У “Справі української інтелігенції в програмі УНП” він пояснює свою позицію тим, що у кожній державі євреї стоять на боці сильної, пануючої нації і використовують вкупі з останньою ресурси поневоленої нації в своїх інтересах, стати ж “в обороні слабшого, знедоленого, в обороні нації поневоленої для жидів – це значить стати проти своїх інтересів на свою конечну гибіль: а хто не хоче жити?” [52.-С.149]. Як бачимо, Міхновський демонструє готовність зрозуміти становище євреїв в Україні. Але він вимагає зрозуміти і становище, і позицію українців: “Ми не виступаємо проти жидів, як проти москалів, поляків і всіх, хто визискує й поневолює наш народ. Ставимо жидів урівні з іншими нашими гнобителями, і, значить, ніхто не може нам закинути антисемітизму... Жиди на Вкраїні не тільки експлуататори, але ще й... москалізатори... Найсердечніше привітаєм жидів, коли вони покажуть, що суть прихильниками нашого народу, а не ворогами йому...” [55.-С.156].

Ці слова можуть здатися занадто різкими, навіть образливими. Але звернемося до оцінки становища і ролі євреїв у суспільному житті України, що її дав сучасник Миколи Міхновського Володимир Жаботинський. Його важко запідозрити в антисемітизмі. Він щиро прагнув для євреїв кращої долі і, шукаючи шляхи їх визволення, відкидав найпростіший, але досить поширений серед євреїв (як, до речі, і представників інших меншин) – асиміляторство. У статті “На хибному шляху” (1912 р.) він наводить приклади, коли євреї Чехії і Галичини ототожнювали себе з домінуючими там німцями, їх культурою і разом з ними виступали проти чехів і поляків, а з часом, коли цьому домінуванню наставав кінець, перетворювалися, відповідно, на... “чехів” і “поляків”, при тому, досить нетерпимих до інших національних груп (відповідно, у Чехії до німців, а у Галичині – до українців). Жаботинський критикує асиміляторські настрої в єврейському середовищі Росії, закликає євреїв відмовитися від ролі “носіїв русифікації на окраїнах” і повернутися до своїх власних національних коренів [56.-С.164-170]. Жаботинський відверто і з тривогою визнавав, що “ми самі тут на Півдні так старанно і наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса стільки клопоталася тут про російський театр і поширення російської книги”, що цілковито випустили з виду, що “поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне місто” [57.-С.148]. В іншій статті “Відсіч”, опублікованій у 1913 р., Жаботинський пише: “Я радив і раджу єврейству Півдня дуже й дуже зважити на те, що українці-піонери вбачають в обрусілих євреях головних русифікаторів міської України. Але чому треба з цим рахуватися? Аж ніяк не тому, що обрусілий єврей у Полтаві не має морального права розмовляти, читати й слухати драму по-російськи. А тому і лише тому, що керівні партії національного українства визнають право євреїв на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожен проблиск націоналізації єврейства. Ця позиція цілковито коректна. Ці люди – принаймні, тепер – розглядають нас, як рівноцінний народ – на ґрунті добросусідського співжиття. А коли йдеться про добросусідські взаємини, тоді слід, і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіди є неприємною або незручною навіть така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право” [50.-С.64-65].

Якщо відкинути емоції, то неважко помітити, що у текстах Міхновського і Жаботинського є більше спільного, ніж контраверсійного. Микола Міхновський пише про життєві реалії, з якими погоджується і Володимир Жаботинський. Звинувачення Міхновського у шовінізмі і антисемітизмі надумані і йдуть, переважно, від тих, хто

майбутнє українців і євреїв бачив у їх денаціоналізації, зросійщенні. Ті ж, хто це майбутнє пов'язував з їх національною емансипацією і не сприймав зросійщення, мали позицію, співзвучну з поглядами Миколи Міхновського. На початку ХХ ст. було невідомо, яка тенденція врешті-решт візьме верх. І було б наївно вважати, що це істотно залежало від текстів чи публічних виступів Міхновського і Жаботинського.

У конкретних умовах підросійської України є достатньо підстав твердити, що націоналізм Міхновського – це переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це – антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денаціоналізацію українців. Проте як антитеза активна, він міг виходити за оборонні межі і набирав, за переконанням критиків Миколи Міхновського, агресивних рис і навіть нетерпимості. За це Міхновський піддавався нещадній критиці. Але при цьому його опоненти і політичні противники не давали прийнятної відповіді на дуже прості і ясні питання, поставлені ним у “Самостійній Україні”: “...Яким правом російське царське правительство поводить з нами на власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон 17 мая 1876 р., що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, літературу і т.д. І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?” [24.-С.9]. Відповідь на всі ці питання може бути лише одна: в Україні діє право сильного, право великодержавця, який послідовно і цілеспрямовано асимілює український народ, прагне знищити його мову і культуру. Але прийнятною для українців таку відповідь Микола Міхновський вважати не міг, і тому запропонував свою – “Десять заповідей УНП”. Сьогодні її можна розглядати як недостатньо адекватну форму оборони. Але в конкретно-історичних умовах України кінця ХІХ – початку ХХ століття вона мала під собою реальні підстави.

Взагалі, поняття “оборонні межі” у національно-визвольній боротьбі, де часто діють не холодний розрахунок, а бурхливі пристрасті, надзвичайно розмите і мінливе. Напередодні нового 1901 р. Іван Франко вклав в уста одного із своїх героїв слова: “Для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в розрахунок і порцію національної виключності, коли хочете, шовінізму. Не бійтесь, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю... Усе це – плоди органічного росту нових суспільств, ...признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції, ...се признаки ще одної, основної емансипації, може, найбільш характерної для ХІХ в.” [59.-С.291-292]. Ці слова навів у своїй статті, присвяченій еволюції української політичної думки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., Ярослав Грицак. Ми погоджуємося з ним, що не можна однозначно твердити, що наведена думка відбиває позицію самого Франка, але з певністю можна констатувати, що він з розумінням ставиться до такої позиції. А це, в свою чергу, свідчить про певну еволюцію його світоглядних основ [60.-С.255].

Ця еволюція на рубежі ХІХ – ХХ ст. вступила в початкову фазу і мала складний і суперечливий характер. В основі соціально-політичної доктрини опонентів Міхновського по національному руху був соціалізм і федералізм. У своїй більшості ці опоненти складали середовище, яке в літературі характеризується як народницьке. Для цього середовища пріоритетними були соціально-економічні питання, а проблеми

створення власної держави розглядалися у їх контексті. За переконанням народників, у боротьбі народу і держави завжди правий народ. Держава сприймалася, головним чином, як апарат насильства, і навіть незалежні держави не завжди переймаються забезпеченням для своїх громадян нормальних умов життя. Цим визначалося насторожене ставлення народників до ідей і людей, які акцентували увагу переважно на відновленні незалежності України.

Був загальний фон, який сприяв поширенню таких поглядів. Українські народники XIX ст. і політичні партії, що сформувалися на їх ідеологічних засадах на початку XX ст., відмовилися від гасла самостійності України ще й тому, що не бачили реальних сил, які б могли реалізувати це гасло на практиці. Навіть Михайло Драгоманов в останні роки свого життя висловлював думку, що перейшов би на позиції самостійництва, коли б йому вказали на ту силу, яка здатна реалізувати цю ідею. В умовах, коли бюрократична закостенілість Російської імперії сприймалася як її стабільність, а у міжнародних відносинах не відбувалося нічого такого, що б явно вказувало на наближення краху європейських імперій, такі сили справді важко було виявити. Як це не звучить парадоксально, гасло самостійності в РУП, сформульоване у “Самостійній Україні” Миколи Міхновського, підтримувалося доти, доки тодішні лідери партії не досягли рівня теоретичної зрілості і не стали цілком самостійними. Сам процес “визрівання” для них був процесом засвоєння основ тодішнього марксівського соціалізму, який ґрунтувався на засадах філософського позитивізму. Опинившись у тенетах його теоретичних конструкцій, вони раптом виявили, що незалежність України була “за межами можливого”. Як політики, що ставили цілі, які вважалися реальними, вони мали рацію. Проте довести можливість самостійності України, спираючись на раціональні підстави, вони не могли.

Цьому можна заперечити, адже соціаліст Юліан Бачинський в “Україна irredenta” сформулював ідею незалежності України на суто марксистській підставі – як логічний результат економічної еволюції капіталізму, “розвитку продуктивних сил”. Однак у Галичині, з її особливими міжнаціональними відносинами і дещо відмінними від Наддніпрянщини політичними традиціями, аргументація Бачинського, можливо, мала ширший контекст. Але й тут невдачі “молодих” радикалів у їх спробах привернути на свій бік селянство при допомозі соціалістичних гасел змусили переглянути свої погляди і відмовитися від посилення на економічні чинники, як головні рушії досягнення незалежності України [61.-С.26]. Виявилось, що економічні аргументи для обґрунтування ідеї незалежності не підходять. Принагідно згадати один парадокс Ярослава Грицака, на які так багаті його роботи: “Якщо виходити з ідеї раціонального економічного інтересу, то українським селянам краще ставати “хрунями”, ополячуватися, бо тоді вони одержували кращу зарплату, могли легше купити землю і т.д.” [62.-С.299-300]. Йшлося про галицьких селян. При всіх застереженнях, подібне можна сказати і про наддніпрянських селян. З мотивів економічної доцільності українцям краще було зросійщуватися, перетворюватися у “справжніх” росіян і будувати разом з ними демократичну Росію, ніж вести важку боротьбу за незалежність української держави, яка ще невідомо чим могла закінчитися.

Як відомо, подібну логіку Іван Франко назвав “здоровим холопським глуздом”. Для прориву “за межі можливого”, для обґрунтування ідеї самостійності аргументи тодішньої політичної науки, що ґрунтувалася на філософському позитивізмі, не підходили. Для цього були необхідні певні ірраціональні мотиви, як писав Франко, “сила волі і духа”. Саме з таких позицій підходив до обґрунтування ідеї самостійності Микола Міхновський. Дмитро Донцов у статті “Р.У.П.” зауважив, що для здійснення гасла самостійності Міхновський кликав до “моменту наскрізь ідеалістичного”. Ідею самостійності, продовжував він, Міхновський базував, звертаючись не до “законів

суспільної еволюції”, а до великих історичних традицій нації, до прав кожної, свідомої своєї сили національної спільноти жити власним, ні від кого незалежним суспільним життям” [63.-С.59]. Це не суперечить істині. У “Самостійній Україні” Міхновський відкрито говорить, що “...**навпаки логіці подій** (виділено нами. – Ф.Т.) ми написали на своєму прапорі “ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ” [24.-С.14].

Донцов не випадково звернув увагу на ірраціональні моменти у світогляді Міхновського – це зв’язувало їх обох. Зрештою, у контексті цієї нової світоглядної традиції можна розглядати і еволюцію поглядів Івана Франка, його перехід на самостійницькі позиції. Заслуговує на увагу думка Я. Грицака, що “писання Івана Франка кінця ХІХ – початку ХХ ст., що представляють собою класичний вираз доктрини українського націонал-демократизму, до певної міри послужили ідейною предтечею українського інтегрального націоналізму” [61.-С.255].

Незбагненні шляхи історії не вписувалися у жодну схему, складену на раціональних підставах тодішньої науки.

Джерела та література

1. Турченко Ф.Г. Останні роки у Києві (Фрагмент із біографії Миколи Міхновського) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. ХІV.
2. Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. – 1994. – №2.
3. Коваленко Ол. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – №1.
4. З листів сучасників про Миколу Міхновського (Опублікував Зіновій Книш) // Календар-альманах “Нового шляху”. – Торонто, 1978.
5. Труды юридического общества при императорском Харьковском университете. – Харьков, 1904. – Т.1.
6. Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1966. – Ч.2.
7. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – 1924/1925. – Кн.5.
8. Коллард Ю.Ж. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. – Торонто, 1972.
9. Антонович Д. Завваги до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого. Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2.
10. Алчевська Х.О. Твори. – К., 1990.
11. Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – №11.
12. Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. – К., 1992.
13. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2.
14. Державний архів Харківської області.
15. Нова ера в життю Харківщини // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т.14. – Кн. 4-6.
16. Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка // Робітничая газета. – 1918. – 4 серпня.
17. Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1967. – Ч.3.
18. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.
19. Левицька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972.
20. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державності. – Філадельфія, 1960.
21. Книш З. До джерел // Самостійна Україна. – 1976. – Ч. 3-4.
22. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – №6.
23. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б.м., 1926. – Т.1. Революційна українська партія (РУП).

24. Самостійна Україна. Промова // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991.
25. Дорошенко В. Украинская социал-демократия // Украинский вестник. – 1906. – №12.
26. Степанюк (Лола) В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. – 1914. – №6.
27. Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП). – Львів, 1921.
28. Молода Україна. – 1900. – Кн. 10.
29. “Самостійна Україна”. Відповідь Романа Стефановича на статтю “Українська держава”, поміщену в Ч.67 “Буковини” // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. X.
30. Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Кн. X.
31. Відкритий лист Революційної української партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т.1.
32. Молода Україна. – 1900. – Ч. 9-10.
33. Наумов С.О. Харківська “Вільна громада” РУП (1900-1904 рр.): до 100-річчя партії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Вип. 32. – Харків, 2000.
34. Гасло. – 1903. – Ч.1.
35. Дорошенко Д. Нариси історії України. – К., 1992. – Т.2.
36. Жук А. Моя журналістична діяльність: бібліографічно-біографічні замітки. – 1960. – №35-36. (До речі, в еміграції Андрій Жук, український політичний діяч соціалістичної орієнтації, переосмислив свою позицію: “У цьому конфлікті я поділяв становище Антоновича, воно здавалося мені більше відповідним інтересам нашого руху. Тільки значно пізніше я прийшов до переконання, що більше рації було на стороні Коваленка і Мацієвича” [С.33]).
37. Державний архів Російської Федерації.
38. Центральний державний історичний архів (м. Київ).
39. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. 1901-1914. – Вінніпег, 1949.
40. Відозва УНП з приводу російсько-японської війни // Самостійна Україна. – 1976. – №9-12.
41. Євтимович В. Революційно-мілітарні акції “Оборони України” в 1904-1907 рр. // Календар “Червоної калини”. – Львів, 1938; Геращенко Т.С. Організація “Оборона України” в 1904-1907 рр. // Наукові праці історичного факультету. Запорізький державний університет. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. II.
42. Гуммерус Г. Україна в переломні часи (Шість місяців на чолі посольства в Києві). – К., 1997.
43. Костащук В. До замаху на пам’ятник Пушкіну в Харкові 1904 р. // Україна. – 1927. – №6.
44. Літописець. Замах на пам’ятник Пушкіну в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. – 1957. – №3.
45. Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). – Відень; Київ, 1920.
46. Борис Р. Микола Міхновський. – Львів, 1936.
47. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч.1.
48. Жаботинський В. О языках и прочем // Избранное. – Ієрусалим; СПб., 1992.
49. Робітницька справа в програмі Української Народної партії. – Чернівці, 1902.
50. Маркс К. Зігфріду Майєру та Августу Фогту. 9 квітня 1870 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Т.32.
51. Кравчук П. Під проводом благородних ідей. – Торонто, 1969.
52. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія / Ред. О.І. Семківа. – Львів, 1996.
53. Шкраб’юк П. До питання про погляди Павлика на проблему української державності // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч.1.
54. Свідзинський А. Це складне національне питання. – К., 1994.

55. Самостійна Україна. Щомісячний часопис (Українська народна партія). – 1905. – Вересень. – Ч.1.
56. Жаботинский В. На ложном пути // Избранное. – Иерусалим; СПб., 1992.
57. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченко // Избранное. – Иерусалим; СПб., 1992.
58. Жаботинский В. Отпор // Поляки и евреи. Сборник. – СПб., 1913.
59. Франко І. На склоні віку. Розмови вночі перед новим роком 1901 // Франко І. Зібрання творів. – К., 1986. – Т.45.
60. Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: еволюція української політичної думки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 вересня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч.1.
61. Грицак Я. “Молоді радикали” в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ.
62. Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і львівська історична школа” // Михайло Грушевський і історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999.
63. Донцов Д. Р.У.П. // Альманах “Гомону України”. – 1960.
64. Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і львівська історична школа” // Михайло Грушевський і історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999.

SUMMARY

The article is dedicated to Mikola Mikhnovskiy, a well-known figure of the Ukrainian national-liberation movement, fragment of biography. It describes the first years of his life and political activity in Kharkiv (1899-1904).

С.В. Геращенко

УКРАЇНСЬКЕ ШЛЯХЕТСТВО: МІЖ МАЛОРОСІЙСЬКИМ АВТОНОМІЗМОМ І РОСІЙСЬКИМ ЦЕНТРАЛІЗМОМ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Одним з найбільш пріоритетних напрямків сучасної історичної науки є розробка проблем, що становлять підвалини нинішнього національного відродження України. Особливого значення у зв'язку з цим набуває період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сучасні дослідники доводять, що збагнути процес зародження української модерної нації неможливо, якщо розглядати національний рух лише у вузькому значенні цього слова, обмежуючи останній участю в ньому одного класу. На думку І. Лисяка-Рудницького, варто брати до уваги “всякі інші сили”, все те, що мало відношення до модерної України [1.-С.12-13], те, що прямо чи опосередковано впливало на її формування. Попередня історична наука (спочатку народницька, а потім радянська) в дослідженнях, присвячених українському національному руху, розглядала його виключно під кутом зору участі трудящих мас, наголошуючи на “безбуржуазності” української нації (характерний підхід істориків народницької школи), або (йдучи за канонами радянської історіографії) таким, що не заслуговує на увагу, якщо вони торкалися історії непростетарських класів.

У даній статті пропонується розглянути українське шляхетство – нащадків козацько-старшинських родин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., його місце й роль у націотворчих процесах. Зазначена тема не була предметом спеціального дослідження, тому залишається практично не вивченою.

Складний тривалий шлях, яким пройшло українське шляхетство з часів його інкорпорації у “дворянство всеросійське”, на початку ХХ ст. закінчився вступом